

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

LÉVAI IMRE

A nemzetközi migráció témakörével foglalkozó hazai és külföldi szakirodalom, hazai és nemzetközi tudományos konferenciák résztvevői — tapasztalataim szerint — a legkritikább esetben vállalkoznak éppen választott témájuk pontos körülhatárolására, meghatározására. A nemzetközi migráció mibenlétére vonatkozó kérdésre definitív választ adni — a dolog természeténél fogva — kétségkívül nehéz feladat: a vándorlás par excellence mozgást, változást tételez, még hozzá állandóan változó, mozgó feltételrendszerben, társadalmi—gazdasági környezetben. A definiálás feladata tudományos igényű vizsgálódások esetében mindazonáltal nem kerülhető meg: a vizsgált terület ésszerű behatárolása hiányában a kutatás mellékvágányra futhat, a kutató önellentmondásokba keveredhet, a „túláltalánosítás” vagy — ellenkezőleg — a leszűkített értelmezések csapdájába eshet. Minden eddigi vitában, elméleti vonatkozású hozzászólásaimban (Lévai, 1993a, 1993b, 1994) mindkét hiba lehetőségére karakterisztikus példákat igyekeztem felvonultatni, jelezve, hogy a túláltalánosítás „csábítása” jellemzően nagyobb. Mindezekre bármely „újraértelmezési” kísérletnek célszerű tekintettel lennie.

A definíció

Ha a migrációt a lakóhely tartós vagy félig tartós megváltoztatásaként határozzuk meg, akkor egyazon háznak egyik lakásából a másikba történő átköltözés valóban éppúgy migrációs aktusként kerül számításba, mint az indiai Maharashtra államból az Egyesült Államok-beli Iowa-ba történő elvándorlás (Lee, 1966: 49). Ez esetben a nem-humán populációk (különböző állatfajok, sőt növényi magvak) vagy a történelem előtti embercsoportok „vándorlásához” hasonló véletlenszerű, diffúz, lényegében csak a természeti—földrajzi viszonyok által befolyásolt népességmozgások kaotikus „rendje” tárul elénk. Ernst Georg Ravenstein (1834—1913) különös érdeme, hogy a látszólag rendezetlen humán migrációs áramlások kimutatható belső, nemcsak geográfiailag determinált törvényszerűségeire a múlt század második felében elsőként rámutatott. A német származású statisztikus-geográfus alapvetésének (Ravenstein, 1876, 1885, 1889) felidézése nem csupán a tiszteletadás okán, hanem a szakemberek körében gyakran hivatkozott, ám eredetiben alig vagy egyáltalán nem tanulmányozott mondanivalójának megismertetése és újragondolása céljából is indokolt. (Magam is elkövettem azt a hibát, hogy a brit Királyi Statisztikai Társaság-beli tagsága és másodlagos források (Passaris, 1989: 526; Hárs, 1992a: 14 és 1992b: 123) téves jelzései alapján Ravensteint egy helyütt brit tudósként aposztrofáltam (Lévai, 1993: 20), miközben Németországban ma az egyik legnagyobb kartográfiai kiadóvállalat viseli az ő és térképrajzoló öccse, Ludwig nevét. Ennél kevésbé bocsánatosnak tartom, ha a migráció kérdéskörét kutató magyar szakember a múlt századi angol nyelv körülményességére hivatkozva a migrációs elmélet „atyjának” műveit eredetiben nem olvassa és tanulmányozza.)

A nemzetközi migráció értelmezésének problémájához visszatérve felvetődik a kérdés, hogy a népességmozgások törvényszerűségeinek vizsgálata vajon miért éppen a múlt század második felében vált időszerűvé, hiszen az írott történelem már jóval korábban rendkívüli jelentőségű, az egész emberiség sorsát meghatározó vándorlásokat (például: a Nagy Népvándorlást, a tatárjárást, vagy éppen vándorkereskedők, kalmárok egzotikus árucikkek beszerzéséért és pénzzétételéért tett hosszú útjait, kézműves tanoncok vándorlását a mesterségbeli tudás megszerzéséért és tökéletesí-

¹ A tanulmány az OTKA 018163 számú kutatási programja keretében készült.

téséért a középkori Európában) regisztrált. Úgy vélem — s ezt hivatkozott munkáimban bizonyítani is igyekeztem —, hogy a tőkés fejlődés világméretű kibontakozásával (a munkaerő áruvá válásával egyfelől, és a nemzetállamok megjelenésével másfelől) az addigi, belső törvényszerűségekkel nem leírható humán migráció gyökerestül átrendeződött, funkcionálisan a világméretű tőkefelhalmozás struktúrái alá rendelődött, és dimenzionálisan nemzetek közötti méreteket öltött. Az írott történelem egyéneinek és egyes közösségeinek vándorlását természetesen már rajtuk kívül álló, „külsővé” vált nem természeti (hatalmi, politikai és gazdasági) viszonyok is befolyásolták, de a szó valódi értelmében „világméretű” népességmozgásokat rendszerszerűen, tehát saját törvényei szerint végbemenő és leírható módon egyelőre csakis a modern tőkés világrendszer felhalmozási trendjei voltak képesek gerjeszteni.

Látnunk kell ugyanis egyfelől, hogy a tőkés világrendszerben a kettős (pozitív és negatív) értelemben szabad munkaerő akkor is piaci szereplővé válik, ha **közvetlenül** nem értékesül, ha csak **potenciálisan** áru (például: ha átmeneti vagy tartós ellátásban részesül, képzésben vagy átképzésben vesz részt). A munkanélküli „tartaléksereg” bármikor mozgósítható, a nyugdíjkorhatár bármikor emelhető, az iskolai tanulmányok bármikor megszakíthatók — a bérekre gyakorolt **közvetett** nyomás bármikor érvényesíthető. Ugyanakkor aligha vonható kétségbe az egyoldalú gazdasági megközelítés, a „taszító” (push) és „vonzó” (pull) hatások leszűkített értelmezésébe torkolló szemléletmód veszélye, amire *Robert Miles* az alábbiakban hívja föl a figyelmet, bár üzenetét — mint látni fogjuk — nem éppen a megfelelő helyre adressálja:

„Nem kétséges, hogy a tőkefelhalmozási folyamatból eredő, örökké változó munkaerő-kereslet a tőkés társadalmakon belüli és azokba irányuló migráció legfőbb előfeltétele. Ebből következik, hogy a tőkés világgazdaságon belüli migráció jó részét munkaerő-vándorlásként aposztrofálhatjuk. (...) E nyilvánvaló tény általánosításának megvan a veszélye, amennyiben a migráns fogalmát kizárólag azokra az emberekre vonatkoztatjuk, akik a tőke igényeinek megfelelően mozognak a nemzeti határokon belül vagy azokon keresztül. Az ilyen elemzésekben a vándorlót olyan személyként sztereotipizálják, aki a „harmadik világból” az „első világba” vándorol, aki paraszti háttérrel rendelkezik, és aki kulturálisan különböző (alacsonyabb rendű). Mást testesít meg. Ezt a sztereotípiát különösen a XX. századbeli dél-afrikai és nyugat-európai vándor munkaerő-áramlások marxista elemzései tolták előtérbe.” (*Miles*, 1990: 298-290)

Másfelől immár, a tőkés világrendszer kialakulása óta nem (csak) területszerző hódításokról, zsákmányszerző kalandozásokról, csak másutt elérhető javak vagy tudás megszerzése érdekében tett utazásokról van szó. A bővített (tőkés) újratermelés rendszerének fenntartását, a tőke értékesülését közvetlenül vagy közvetve biztosító, **rendszerszerű**, ágazatok és országok közötti munkaerő-áramlás lépett előtérbe. *Aristide Zolberg* az „alapítót” méltánytalanul szigorúan kritizálva a nemzetközi migrációnak az országokon belüli vándorlástól megkülönböztető, *Ravenstein* által figyelmen kívül hagyott jegyeit a kialakult nemzetállamok jogi—politikai elkülönültségében jelöli meg:

„Visszatekintve is meglehetősen furcsa, hogy a klasszikus migrációs elmélet egyáltalán nem vett tudomást a határokról és azok hatásairól. Ez a példátlan mulasztás az alapítóra háramlik. (...) Bármilyen is volt *Ravenstein* mulasztásának oka, hibásan következtetett arra, hogy a nemzetközi migrációt ugyanazok a »törvények« szabályozzák, mint az országokon belüli migrációt. Ez egy olyan elméleti tradíciót eredményezett, amely csak vékony szállal kapcsolódik a valósághoz. Az elmúlt negyedszázad egyik legfontosabb eredménye volt annak felismerése, hogy éppen az államoknak a határok fölötti ellenőrzése különbözteti meg a nemzetközi migrációt mint meghatározott társadalmi folyamatot. Ez az államok leválaszthatatlan politikai szerepéből adódik, amennyiben a folyamat nemcsak fizikai áttelepülést, hanem fennhatóság alá és közösséghez való tartozásbeli változást is maga után von.” (*Zolberg*, 1989: 405-406)

A fenti megfontolások alapján és a nemzet fogalmát a politikai nemzet kategóriájára vonatkoztatva indítványozom a **nemzetközi migrációt** potenciális munkaerő nemzetállamok politikai határait keresztező, rendszerszerű áramlásaként meghatározni.

A fenti definíció ésszerűen és kellően általánosnak tűnik ahhoz, hogy a nemzetközi migráció különös eseteire is kiterjeszthető legyen. A „különösség” természetesen megragadható a migráció indítékai, okai oldaláról, s ily módon „tetszés szerint” beszélhetünk — egymás „kategóriáit” akár többszörösen átfedő — gazdasági menekültekről (economic refugees), politikai menekültekről (political refugees), környezeti ártalmak elől menekülőkről (environmental refugees), háborús menekültekről (war time refugees) és így tovább a „végtelenségig”. Egy 1993-ban megjelent forrásmunka — ezt felismerve — megkapóan világos és elegáns sémát javasol a különös kategóriák általánosítására: eszerint a nettó előnyök maximalizálására törekvő **proaktív**, a „vonzásra” reagáló migránsok racionális döntési magatartásának, valamint a szabadságjogaikban súlyosan korlátozottak **reaktív**, a „taszításra” reagáló magatartásának két végpontja között folytonosság érvényesül (Richmond, 1993: 10). Ezen kontinuum különböző pontjain helyezkednek el a különböző intenzitású taszító és vonzó hatásokra migrálók: menekülők és vándorlók. Ezt megsejtve — a hivatkozott forrás ismeretének hiányában — a **következmények** oldaláról az 1992-ben készült és 1993-ban megjelent könyvfejezetemben a következőképpen fogalmaztam: „A politikai okokból emigrálók, a menedékjogot keresők, a menekültek a munkaerőpiac szempontjából nem sokban — legalábbis nem lényegesen — különböznek a gazdasági okokból szülőhelyüket elhagyó egyénektől: valamiféle, állandó megélhetést biztosító munkára mindegyiküknek — előbb-utóbb — szükségük van. Hasonlóképpen a »kényszer-emigráns«, menekült családtagok: a házastársak és gyermekek is a potenciális munkaerőpiaci kínálatot növelik.” (Lévai, 1993a: 25) Vagy másutt: „Valójában a politikai menekültek is a magasabb átlagjövedelemmel rendelkező országokat választják — joggal.” (Lévai, 1993a: 30) A proaktív és reaktív migráció közötti különbségtétel egyébiránt nemcsak az elméleti tisztázás, hanem az immár közel fél évszázada érvényben lévő, harminc éve módosított, mára teljesen elavult genfi menekültügyi egyezmény, illetve New York-i jegyzőkönyv korszerűsítése szempontjából is irányadó lehet. (Lévai, 1997: 217)

Kérdés mármost, hogy mennyiben „új” a fenti értelmezés? A már idézett Zolberg a „régí”, múlt századi keletkezésű „taszítás—vonzás” elméletét és az általa „újnak” tekintett „világrendszer-szemléletet” állítja szembe:

„A régi és az új irodalom között az egyik legélesebb különbség az eltérő lehetőségekre reagáló egyének aggregát mozgásainak mint »közönséges« nemzetközi migrációnak a szemlélete, valamint a »taszítást« és a »vonzást« egyidejűleg meghatározó transznacionális tőkés gazdaság dinamikája által kiváltott munkaerő-mozgásoknak mint folyamatnak a szemlélete közötti eltérésből adódik.” (Zolberg, 1989: 406-407)

A magam részéről minden olyan felvetéssel egyetértek, amely a konkrét, empirikus kutatások fontosságát hangsúlyozza, mivel induktív módon ezek alapján következtethetünk a történelmileg egyetemesnek mutató és elméletileg általánosítható főbb irányokra. A világméretű, országhatárokat akár többszörösen átszelő munkaerő-vándorlás okait immár több mint száz éve magyarázó *ravensteini* „taszítás és vonzás”-elmélete a túláltalánosító kísérletek és a szigorú, ám esetenként igaztalan bírálatok ellenére a jelenség elemzésének alkalmas keretet kínál, feltéve, hogy azt a társadalmi-gazdasági viszonyrendszer egészére, és nem egyszerűen az egyén vagy egyes közösségek — a maguk mikro környezetében bármennyire is racionális — döntéseire vonatkoztatjuk. A „taszítás és vonzás” elmélete csak akkor nem nyújt megfelelő vonatkoztatási rendszert a nemzetközi migráció okainak magyarázatához, ha azt az egyik vagy másik (taszító vagy vonzó) hatás érvényesülésére és differenciálatlan munkaerő-aggregátumok halmazára értelmezzük. A nemzetközi migráció vizsgálatát tehát csakis a társadalmi—gazdasági és egyéb kapcsolódó (jogi, politikai, kulturális stb.) elemekre és hatásokra is tekintettel lévő, a világméretű összefüggésekbe ágyazó elmélet keretében értelmes és érdemes folytatni.

Ugyanakkor a nemzetközi migráció praxishoz kapcsolódó, a társadalmi cselekvés számára irányt mutató elméleti újraértelmezése a legkülönbözőbb teóriák pusztá leírása és besorolása

(Massey et al., 1993) helyett vagy mellett a két legjellemzőbb (minden, magát eltérőnek vagy eredetinek deklaráló felfogásban implicit módon benne lévő) társadalomtudományi megközelítés: a „taszítás—vonzás” elmélete neoklasszikus és a „világrendszer-szemlélet” marxi ihletésű (Szentés, 1980: 336-337) (a legmarkánsabban *Immanuel Wallerstein* által képviselt) megközelítésének kritikai szintézisét igényli. A newtoni fizikából kölcsönzött gravitációs erők és az einsteini tér—idő kontinuum-hálóok ötvözésének analógiája termékenyítőleg hathat a *Wallerstein* által tétélezett „unidiszciplináris” társadalomtudományi megközelítés kialakulására, a természettudományokban is megszállottan keresett „nagy egységesítő elmélet” megszületésére (Farkas, 1993). Mint más helyütt kifejtettem: „A világtőkés-struktúrák ciklikus átalakulásai, felhalmozási válságai maguk teremtik meg és hosszabb-rövidebb periódusokra módosítják a világméretű munkaerő-vándorlás »taszító« és »vonzó« tényezőit. A nemzetközi tőke- és munkaerő-áramlás egymás közötti összefüggéseit (is) vizsgáló komplex társadalomkutatás terve valójában a migrációs elméletek »felbomlását« vonja maga után: egyfajta »*Ravenstein-Wallerstein*«-szintézis megteremtésére nyílnak lehetőségek.” (Lévai, 1993b: 52)

Azt, hogy a fenti eszmefuttatás a vállalt célt valóban elérte-e, hogy valóban hasznos támpontokat nyújt-e a nemzetközi migráció fogalmának újraértelmezéséhez, a nemzetközi migráció izgalmas és időszerű témakörének avatott kutatói és oktatói döntsék el. A nemzetközi migráció világtörténelmi szerepét illető egyértelmű álláspontomat pedig *Ravenstein* autentikus szavaival foglalhatom össze:

„A migráció életet és haladást jelent, a mozdulatlan népesség stagnálást.” (*Ravenstein*, 1889: 288)

IRODALOM

- Farkas János (1993) Lehetséges-e „Nagy elmélet”? 4. sz. 5—20. p.
- Hárs Ágnes (1992a): Migráció és munkaerőpiac. In: *Sík*, 1992: 9—21. p.
- Hárs Ágnes (1992b): A nemzetközi migráció néhány problémájáról. Szakirodalmi áttekintés. 2. sz. 123—137. p.
- Lee, E. S. (1966): A Theory of Migration. Vol. 3. No. 1. 4—57. p.
- Lévai Imre (1993a): Nemzetközi migrációs modellek: főbb típusok és trendek. In: *Tamás — Inotai*, 1993: 19—39. p.
- Lévai Imre (1993b): Nemzetközi migráció és világgazdasági ciklus: egy lehetséges kutatási irány. 4. sz. 46—60. p.
- Lévai Imre (1994): Conceptions of International Migration: Theories and Models. Vol. 13. No. 2. 137—148. p.
- Lévai Imre (1997): Nemzetközi migráció és menekültpolitika. In: *Sík — Tóth*, 1997: 214—218. p.
- Massey, D. S. — Arango, J. — Hugo, G. — Kouaouci, A. — Pellegrino, A. — Taylor, J. E. (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. Vol. 19. No. 3. 431—466. p.
- Miles, R. (1990): Whatever Happened to the Sociology of Migration? Vol. 4. No. 2. 281—298. p.
- Passaris, C. (1989): Immigration and the Evolution of Economic Theory. Vol. 27. No. 4. 525—540. p.
- Ravenstein, E. G. (1876): Census of the British Isles, 1871. Birth Place and Migration. Vol. 3. July, 173—177.; August, 201—206.; September, 229—233. p.
- Ravenstein, E. G. (1885): The Laws of Migration. June, 167—227. p.
- Ravenstein, E. G. (1889): The Laws of Migration. — Discussion Mr. *Ravenstein's* Paper. June, 241—301. p. — 302—305. p.
- Richmond, A. H. (1993): Reactive Migration: Sociological Perspectives on Refugee Movements. Vol. 6. No. 1. 7—24. p.
- Zolberg, A. (1989): The Next Waves: Migration Theory for a Changing World. Vol. 23. No. 3. 403-430. p.